

Проза Валерія Шевчука у контексті європейської літератури

Марта Замбжицька

(Варшава, Польща)

Про творчість Валерія Шевчука написано вже чимало¹. Є декілька монографій, у яких проза Шевчука досліджується у різноманітних аспектах: Л. Тарнашинська *Художня галактика Валерія Шевчука* [Київ 2001], Р. Корогодський *У пошуках внутрішньої людини*, [Київ 2002], А. Горнятко-Шумилович *Проза Валерія Шевчука: традиційне і новаторське*, [Щецін, 2001], Н. Городнюк *Знаки необарокової культури Валерія Шевчука: компаративні аспекти*, [Київ, 2006]². У творах Шевчука науковці віднаходять продовження традицій українського бароко, посилення на західноєвропейські філософські течії ХХ століття, та паралелі з літературою постмодернізму. Всі ці аспекти вписують прозу Шевчука у широкий контекст європейської та світової літератур.

Аналіз творчості Валерія Шевчука в контексті європейської та американської літератур є однією з основних проблем монографії Л. Тарнашинської *Художня галактика Валерія Шевчука*. Шукаючи паралелі між романами українського письменника і відомих представників світової літератури, таких як Вільям Фолкнер, Томас Манн, Кнут Гамсун, Вільям Голдінг і Ернест Хемінгуей, дослідниця намагається довести, що українську літературу слід аналізувати як складову європейської спадщини, оскільки вона ґрунтується на однаковій системі літературно-філософських цінностей та традицій, а також на аналогічному історичному досвіді. Питання «європейськості» української літератури обговорювалося Дмитром Чижевським. Він підкреслював, що українська література є не стільки «європеїзованою», скільки повноцінною

- 1 До проблем, які найчастіше аналізуються дослідниками, Наталія Городнюк відносить: вплив філософії екзистенціалізму, творчі паралелі між прозою Валерія Шевчука і жанром химерної прози, міфологічні теми та специфіку використання автором поетики міфу, а також історичний дискурс (роль історії у творах автора), інтертекстуальність та поетику бароко.
- 2 На початку 2015 р. також видано монографію Марти Замбжицької: ZAMBRZYCKA, M.: *Sacrum i profanum w prozie Walerija Szewczuka*. Warszawa–Ivano-Frankivsk, 2015.

складовою європейського культурного кола.³ Аналогічний висновок робить Л. Тарнашинська. Використовуючи термін «європейськість» в літературі, вона зазначає, що це не стільки теоретична конструкція, спрямована на те, щоб зробити українські культуру та літературу «більш європейськими», скільки об'єктивна категорія, що виникає з культурно-історичної приналежності України до кола цінностей і переконань, розроблених європейською культурою.⁴ Л. Тарнашинська окреслює творчість Шевчука як синтез рідного й загальноєвропейського, традиційного та інноваційного.⁵

Впливи світової літератури на прозу Шевчука досліджували багато українських літературознавців. Наталка Білоцерківець проводить аналогії між романами *Око прірви та Ім'я троянди*⁶, Л. Залеська-Онишкевич вказує на паралелі між романом *Птахи з невидимого острова* й описами пекла у *Божественній комедії* Данте Аліг'єрі.⁷ Багато авторів звертали увагу на впливи екзистенціалізму (*Мор* Шевчука та *Чума* Альберта Камю). А. Берегуляк знаходить у романі *Дім на горі* впливи ібероамериканського магічного реалізму, а саме — творчості Габрієля Гарсії Маркеса та Ізабель Альянде.⁸

Л. Тарнашинська намагається визначити джерела творчого натхнення та літературні захоплення, які вплинули на поетику творів Шевчука. В основному вона виокремлює прозу американського письменника Вільяма Фолкнера.⁹ Крім цього — творчість лауреата Нобелівської премії Кнута Гамсуна, англійського письменника Вільяма Голдінга, Томаса Манна, Еріха Марії Ремарка.¹⁰ Дослідниця наголошує, що ці інспірації слід сприймати не як запозичення, повторення чи використання готових зразків, а як свого роду творче натхнення, що випливає з чутливості письменника, а не схильності наслідувати інших.¹¹

3 ČYŽEVSKYJ, D.: *Īstorija ukrajins'koji literatury. Vid počatkov do doby realizmu*. N'ju-Jork: Ukrajins'ka Vilna Akademija Nauk u SŠA, 1956, s. 271.

4 TARNAŠYNS'KA, L.: *Chudožnja halaktyka Valerija Ševčuka*. Vyd. ĩm. Oleny Tel'hy, Kyjiv 2001, s. 30.

5 Ibidem, s. 34.

6 BĪLOCERKĪVEC', N.: *Īntelektual'ni vizerunky v dusi Umberto Eko*. Berezil', 1997, № 5/6, s. 188.

7 ZALES'KA-ONYŠKEVYČ, L.: *Šljach vičnogo povorotu (Ptachy z nevydymoho ostrova Valerija Ševčuka)*. Sučasnist', № 1, 1996, s. 93–96.

8 BEREHULJAK, A.: *Mahičnyj realizm ta literaturnyj mif — zcilennja čy panaceja u postkolonial'nomu konteksti? (Dim duchiv Īsabel' Al'jende ta Dim na hori Valerija Ševčuka)*. Sučasnist', 1993, № 3, s. 67–75.

9 PAVLYŠYN, M.: *Vidlyhy, literatura ta nasional'ne pytannja: proza Valerija Ševčuka*, Kanon ta ikonostas. Kyjiv, Čas, 1997, s. 97.

10 Ibidem, s. 37–39.

11 TARNAŠYNS'KA, L.: *Chudožnja halaktyka Valerija Ševčuka*. Vyd. ĩm. Oleny Tel'hy, Kyjiv 2001, s. 37.

У своїй прозі В. Шевчук глибоко занурюється в історію української літератури, особливо у філософію та естетику бароко.¹² Величезний вплив на творчість Шевчука мають також ідеї Григорія Сковороди. Автор шукає натхнення у слов'янській міфології та у фольклорі. Створена ним література залишається водночас універсальною та суто українською, вона нерозривно пов'язана з минулим та сьогоденням України, з її традиціями, історією, менталітетом, естетичним чуттям, розумінням людини її місця у світі. Про творчість Шевчука як про синтез корінного українського та загальноєвропейського мистецько-філософських напрацювань пише А. Горнятко-Шумилович у книзі *Проза Валерія Шевчука: традиційне і новаторське: «Творчі досягнення В. Шевчука можна розглядати саме як результат двох чинників. Один із них — уважне ставлення до [...] національних джерел і традицій. Другий же чинник — подолання національної замкненості і сміливе прилучення до прогресивного світового ідейно-художнього досвіду»*¹³.

Спираючись на традиції світової літератури і культури, Валерій Шевчук вписує універсальні мотиви у локальний контекст, створюючи тим самим нову мистецьку якість. Можна це помітити на прикладі використання автором концепцій західноєвропейського екзистенціалізму. А. Горнятко-Шумилович вказує на чіткі паралелі між прозою українського письменника та творами Альберта Камю чи Жана-Поля Сартра, одночасно наголошуючи, що прозу Шевчука не варто розглядати як вияв виключно філософії екзистенціалізму, оскільки автор не прагне до повної реалізації екзистенціальних ідей, а лише використовує певні теми та мотиви, аби по-своєму осмислити місце людини у світі.¹⁴ Згадані мотиви — це передусім герой як неповторна особистість та аналіз його внутрішнього, суб'єктивного сприйняття світу. Притаманними прозі Шевчука є також акцент на психіці героя, його внутрішньому психологічному стані та використання моральних дилем як основи сюжету. Аналогічні прийоми знаходимо і у творчості Сартра, героями якого є особистості, сповнені внутрішніх протиріч, які постійно аналізують свою життєву ситуацію, а не люди, що живуть та функціонують у суспільстві.¹⁵

12 BEREHULJAK, A.: *Mahičnyj realizm ta literaturnyj mif — zcilennja čy panaceja u postkolonial'nomu konteksti? (Dim duchiv Isabel' Al'jende ta Dim na hori Valerija Ševčuka)*. Sučasnist', 1993, № 3, s. 52–57.

13 HORNJATKO-ŠUMILOVYČ, A.: *Proza Valerija Ševčuka tradycyjne i novators'ke*. Ščecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2001, s. 17.

14 Ibidem, s. 84.

15 FRANCZAK, J.: *Rzecz o nierzeczywistości. Mdłości Jeana Paula Sartre'a i Ferdynurke Witolda Gombrowicza*. Kraków, Universitas, 2002, s. 43.

У прозі Шевчука присутні мотиви байдужості, духовної мертвоти, які також властиві письменникам-екзистенціалістам.¹⁶ Це стосується зокрема його ранніх творів, у яких реалістично зображена Україна післявоєнних років: *Набережна 12*, *Стежка в траві*, *Гість удома*, *Голуби над дзвіницею*. У цих творах домінує почуття безнадії, пустоти, суму.¹⁷

Можна зробити висновок, що характеристика героїв Валерія Шевчука в значній мірі відповідає описаній філософами-екзистенціалістами концепції існування людини у світі. У творах автора *Набережної 12* постають проблеми морального вибору, трагічної свободи, абсурду й одноманітності життя, самотності, відчуження та збайдужіння, а також притаманний текстам екзистенціалістів мотив страху перед смертю, печаль, пов'язана з нетривалістю та скороминучістю всього, що існує. Шевчук також не цурається проблем механізації життя, внутрішньої смерті героя, зведення життя до рівня вегетації. Проте автор виходить далеко за рамки похмурого опису існування людини у категоріях безглуздості та трагізму. Можливість подолання екзистенціальної апатії і безперспективності він вбачає у поверненні до «філософії серця» і пошуках істини у власній душі. Дослідники прози Шевчука підкреслюють, що розроблений ним варіант екзистенціалізму — це філософія оптимістична, яка передбачає існування ладу та гармонії, створює можливість пошуків справжньої мудрості та добра. Джерела цього «позитивного екзистенціалізму» А. Горнятко-Шумилович знаходить у ідеях Сковороди.¹⁸ Також Л. Тарнашинська підкреслює відмінність шевчукового екзистенціалізму. Дослідниця зазначає, що український автор долає сартрівський атеїзм, кіркегорівський страх та самотність, чи притаманне Альберту Камю відчуття порожнечі та безнадійності.¹⁹

Описуючи творчість Валерія Шевчука в контексті філософії екзистенціалізму та концепцій українського філософа Григорія Сковороди, слід підкреслити величезну роль героя як особистості, неповторної індивідуальності. Метою і сенсом існування такого героя є внутрішня подорож до «джерел власної душі». Питання індивідуалізму лежать в основі монографії Р. Корогодського *У пошуках внутрішньої людини*. Сковородинівського походження — за Корогодським — є образ людини, яка свідомо відсторонюється від навколишнього світу, вічного мандрівника, який обирає шлях духовної подорожі в глибину власної душі. Визнання людини [індивіда] найбільшою цінністю, а також концепція пошуків

16 PAVLYŠYN, M.: *Vidlyhy, literatura ta nasional'ne pytannja: proza Valerija Ševčuka, Kanon ta ikonostas*. Kyjiv, Čas, 1997, s. 132.

17 TARNAŠYNSKA, L.: *Chudožnja halaktyka Valerija Ševčuka*. Vyd. im. Oleny Tel'hy, Kyjiv 2001, s. 133.

18 HORNJATKO-ŠUMILOVYČ, A.: *Proza Valerija Ševčuka tradycýjne i novators'ke*. Ščecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2001, S. 114.

19 TARNAŠYNSKA, L.: *Chudožnja halaktyka Valerija Ševčuka*. Vyd. im. Oleny Tel'hy, Kyjiv 2001, s. 198.

істини в людському серці вписуються у найдавнішу традицію європейської думки, досить згадати хоча б Сократа та його маевтику.²⁰ Не без причини Сковороду називають «українським Сократом».²¹

Шевчук і постмодернізм. Українське бароко та постмодерне необароко

З огляду на різноманітність і багатство форм, прозу Валерія Шевчука можна аналізувати у різних аспектах, розглядаючи її міфологічні витоки, історичні теми та філософсько-ідеологічний контекст. Цікаву інтерпретацію пропонує Н. Городнюк у монографії *Знаки необарокової культури Валерія Шевчука: компаративні аспекти*. Посилаючись на семіотику культури, авторка аналізує постмодерністські стратегії, які реалізуються в прозі Шевчука у формі необарокової поетики.²² Обрана дослідницею компаративістична методологія дозволяє порівняти прозу українського письменника та твори найважливіших представників світового постмодернізму, таких як Умберто Еко, Хорхе Луїс Борхес і Мілорад Павич.²³ Н. Городнюк окреслює поетику необароко як одну з основних стратегій постмодернізму, і це дозволяє їй вписати творчість Шевчука в контекст постмодерністської літератури.

Н. Городнюк посилається на семіотичну інтерпретацію культури як системи знаків та на сформульовану Ю. Лотманом теорію літературного твору в якості однієї з «вторинних моделюючих систем». Вільна гра символами, поетика цитати і запозичення, численні посилання на тексти попередників, стратегія парафрази, а також палімпсестність дозволяють — на думку Городнюк — розглядати прозу Шевчука в контексті семіотичного «тексту культури» і віднести її до постмодерністської літератури.²⁴

Ключові для Шевчука символи книги, слова, саду та бібліотеки — це прямі посилання на поетику бароко й одночасно — найчастіше використовувані мотиви постмодерністської літератури. Відомо, наскільки величезну роль відіграє символ бібліотеки у творах Борхеса чи Умберто Еко. Це ж саме стосується і книги та слова. Валерій Шевчук звертається до тих же символів, інтерпретуючи їх в оригінальний спосіб, що зумовлено контекстом українського бароко.

Таким чином, бібліотека — як фігура світобудови, культури і знань; книга — як «книга життя» або «книга світу», що зумовлює інтерпретацію життя у катего-

20 REALE, G.: *Historia filozofii starożytniej*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1993, s. 379.

21 STOŁOWICZ, L.: *Historia filozofii rosyjskiej, podręcznik*. Gdańsk: Słowo, Obraz, Terytoria, 2008, s. 67.

22 HORODNJUK, N.: *Znaky neobarokovoji kul'tury Valerija Ševčuka: komparatyvni aspekty*. Kyjiv: Tvim inter, 2006, s. 8–9.

23 Ibidem, s. 7.

24 Ibidem, s. 8–9.

ріях розповіді, оповідання; слово [Логос] — в якості рушійної сили, що створює історію; сад — як відокремлений простір культури, який протиставляється природі. Всі ці символи відносяться до розуміння культури як конвенційної, витвореної категорії. У такому розумінні, культура — це текст, вигадана історія, яка передається за допомогою слів, записується у книжках, зберігається у бібліотеках. Всі ці символи складають також основу постмодерністського зображення світу й водночас є добре відомими у барокових літературі та мистецтві XVII і XVIII ст. Городнюк підкреслює, що не випадково необарокові стратегії описування світу стали однією з улюблених наративних форм постмодернізму. Це виникає із аналогій світобачення та культурно-філософської думки сучасності й періоду бароко.

Не вдаючись у деталі, спробуємо коротко представити головні виокремлені дослідницею аналогії між постмодернізмом та бароко. Передусім — це плюралізм, поліфонічність та поетика деталей. Багатоголосовість та спричинене нею відчуття хаосу.²⁵ Естетика перебільшення, словесні ігри, декоративність, жонгливання культурними символами, поетика відкритого тексту, що дозволяє поєднання різних нарацій в один метатекст. Крім цього — автотематизм мистецтва (предметом мистецтва є власне мистецтво, що проявляється у цитуванні, парафразі, запозиченнях, травестії), синтез жанрів та стилістик, повторення, палімпсестність. Предметом досліджень та творчих пошуків бароко і постмодернізму є культура як єдина суттєва реальність. Культура розуміється як символічна конвенція, а не реальність, дана раз і назавжди.²⁶

Валерій Шевчук використовує у своїх творах перераховані вище фігури книги, саду, бібліотеки та слова²⁷, а також посилається на категорію периферійної культури, що відповідає постмодерністській децентралізації світобачення. Але в той же час автор зберігає своєрідність цих символів у рамках місцевої культури, витоки якої слід шукати у греко-візантійській традиції. Слово [Логос] у творах автора зберігає сильний зв'язок із візантійською традицією давньої Русі, яка вводить опозиційні категорії «слова нашого» (грецького) та «слова чужого» [латинського]. Аналогічно, використовуючи символ книги, автор інтерпретує її в контексті давньоруської, заснованої на Біблії традиції та середньовічного розуміння книги як святої ікони. Важливий для творчості Шевчука мотив

25 Ibidem, s. 33.

26 Ibidem, s. 42.

27 Перераховані символи з'являються майже в усіх творах В. Шевчука. Варто згадати кілька з них. Символ слова фігурує у творах *Кросворд*, *Розсічене коло*, *Біс плоти*. Символ книги з'являється у творах *Біс плоти*, *Три листки за вікном*, *Сповідь*, *Дім на горі*, *Око прірви*. Символ саду — у творах *Стежка в траві*, *Вечір святої осені*, *Дім на горі*, *На полі смиренному*, бібліотеки — у творах *Дім на горі*, *Стежка в траві*, *Двоє на березі*.

саду є параболою культури, протиставленої натурі, а також запозиченим із давньої філософської та релігійної традицій уявленням про сад як символ людської душі і Раю. Варто відзначити, що книга, сад, слово і бібліотека у творах Шевчука набувають філософського значення [ідеї Сквороди], що суттєво змінює їхню семантику. Проза українського письменника не стільки вписується у постмодерністський канон, скільки полемізує з ним, представляючи власну оригінальну інтерпретацію символів та бачення культури.

В. Шевчук — не лише письменник, який займає важливе місце на сьогоднішній літературній карті, але й літературознавець, філософ і знавець фольклору. Всі ці галузі знань відображаються в його прозі. Ця проза вимагає від читача розуміння широкого культурного контексту. В. Шевчук ставиться до українського фольклору та народних традицій як до відображення притаманного нації способу розуміння світу. У народній традиції та фольклорі він вбачає витоки української культури. І проза, і наукова діяльність Шевчука спрямовані на занурення читача в джерела самобутності української культури. Разом з тим, творчість автора не можна розглядати ізольовано від західних інтелектуальних течій. Проза В. Шевчука, завдяки такому поєднанню питомо українського та універсального, є унікальним внеском в європейський інтелектуальний дискурс.

Література:

- BEREHULJAK, A.: *Mahičnyj realizm ta literaturnyj mif — zcilennja čy panaceja u postkolonial'nomu kontekstì? (Dim duchiv Āsabel' Al'jende ta Dim na hori Valerija Ševčuka)*. *Sučasništ'*, 1993, № 3, s. 67–75.
- BĪLOCERKĪVEC', N.: *Ānlektual'ni vizerunky v dusi Umberto Eko*. *Berezil'*, 1997, № 5/6, s. 188–189.
- BLJEDNYCH, T.: *Āstorija v prozi Valerija Ševčuka*. *Slovo i Čas*, 1993, № 4, s. 52–57.
- ČYŽEVSKYJ, D.: *Āstorija ukrajins'koji literatury. Vid počatkiv do doby realizmu*. N'ju-Jork: *Ukrajins'ka Vilna Akademija Nauk u SŠA*, 1956.
- FRANCZAK, J.: *Rzecz o nierzeczywistości. Mdłości Jeana Paula Sartre'a i Ferdydurke Witolda Gombrowicza*. *Kraków: Universitas*, 2002.
- HORNJATKO-ŠUMĪLOVYČ, A.: *Proza Valerija Ševčuka tradycýjne i novators'ke*. *Ščecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, 2001.
- HORODNJUK, N.: *Znaky neobarokovoji kul'tury Valerija Ševčuka: komparatyvni aspekty*. *Kyjiv: Tvim inter*, 2006.

Hryhorij Skovoroda. Vybrani tvory. Nacional'na Akademija Nauk Ukrainy, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевчука, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди, Чарківське історико-філологічне товариство. Упорядкування та передмова Леоніда Ушкалова, примітки з коментарі Леоніда Ушкалова та Сергія Вакуленка. Чарків: PRAPOR, 2007.

KOROHODS'KYJ, R.: *U pošukach vnutrišn'oji ljudyny.* Kyjiv: Helikon, 2002.

PAVLYŠYN, M.: *Vidlyhy, literatura ta nasional'ne pytannja: proza Valerija Ševčuka, Kanon ta ikonostas.* Kyjiv, Čas, 1997, s. 113–131.

REALE, G.: *Historia filozofii starožytnej.* Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1993.

STOŁOWICZ, L.: *Historia filozofii rosyjskiej, podręcznik.* Gdańsk: Słowo, Obraz, Terytoria, 2008.

TARNAŠYNS'KA, L.: *Chudožnja halaktyka Valerija Ševčuka.* Vyd. ім. Oleny Tel'hy, Kyjiv 2001.

ZALES'KA-ONYŠKEVYČ, L.: *Šljach vičnoho povorotu (Ptachy z nevydymoho ostrova Valerija Ševčuka).* Sučasništ', № 1, 1996, s. 93–96.

ZAMBRZYCKA, M.: *Sacrum i profanum w prozie Walerija Szewczuka.* Warszawa–Ivano-Frankivsk, 2015.

O autorovi

Marta Zambrzycka, Warsaw University

Faculty of Applied Linguistics, Department of Ukrainian Philology,

Warsaw, Poland, marta-zambrzycka@wp.pl